

*В.А. Головенько,
канд. політ. наук*

*V.A. Goloven'ko,
Candidate of Polit. Sci.*

РІВЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНОГО ПРОТЕСТУ В СУСПІЛЬСТВІ: МОЖЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ

Abstract. The author considers the possibilities of a sociological study and the prognostication of the level of social tension and the potential of social protest in the society, by concerning, in particular, its extreme manifestation such as a revolution. The achievements of Ukrainian sociologists in this direction are analyzed.

Соціальна напруженість у суспільстві і як наслідок цього – різноманітні форми соціального протесту, “кольорові революції” в останні 15–20 років стали особливо актуальними проблемами для більшості східноєвропейських країн, а також тих держав, що утворилися після розпаду колишнього Радянського Союзу. Не обійшли вони й Україну. Прикладам цього можуть бути події, які відбувалися у 80-і рр. минулого століття в Польщі, в 1989 р. – в Румунії, в 1989 р. – “оксамитові революції” в НДР та Чехословаччині, у 2000 р. – події в Югославії, у 2003 р. – “трояндова революція” в Грузії, в 2005 р. – “тюльпанова революція” в Киргизії та “революція кедрів” у Лівані. З цього ряду, звичайно, не можна викинути й “помаранчеву революцію” 2004 р. в Україні.

Усі ці події відіграли важливу, або й визначальну роль у суспільному житті названих країн. При цьому немає ніяких гарантій, що подібне в найближчому майбутньому не повториться в цих або не матиме місця в інших країнах. Американський президент Дж. Буш недавно заявив: “Ми бачили революцію троянд, помаранчеву революцію, тюльпанову і кедрову. І це тільки початок. Свобода рухається світом, і ми не заспокоїмося, поки всі люди на земній кулі не дістануть можливість звільнитися” [1, с. 36]. Необхідно також враховувати висновок видатного соціолога ХХ ст. Питирима Сорокіна, який ще на початку минулого століття стверджував, дискутуючи з приводу того, чи існують нації, яким одвічно “притаманна” любов до безпорядків, схильність до анархії і заворушень, і нації, яким Божою милістю чи завдяки расовим, або ж якимось іншим особливостям судилося бути носіями порядку і уникати соціальних катаклізмів, що хоча деякі нації й проявляють меншу схильність до соціальних заворушень, ніж інші, проте ця різниця незначна та ще й зменшується, якщо її розглядати в історичному ракурсі [2, с. 679–670]. Щоправда, недавно фонд Карнегі

поділив країни світу за станом стабільності/нестабільності на п'ять категорій: країни-невдахи, що перебувають у критичному стані (такі, як Судан, Ірак, Зімбабве, Бірма, Непал та ін.); країни, що перебувають у небезпечному стані (Узбекистан, Уганда, Нігерія, Киргизстан, Єгипет, Сирія і т.д.); країни межові, що перебувають поблизу небезпечної зони (Росія, Таджикистан, Туркменія, Білорусь, Україна, Молдова, Грузія, Китай та ін.); країни стабільні (США) та найстабільніші (Канада) [3].

Ось чому нині настільки актуальною не лише для наукових досліджень, але й у цілому для суспільного життя стає проблема вивчення та прогнозування рівня соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту в суспільстві. Автор цієї статті спробує визначити можливості соціології в цій царині, зокрема на прикладі соціологічних оцінок тих подій, які мали і мають нині місце в Україні.

На початку необхідно відзначити, що авторитетні історики соціології вважають, що всю теоретичну соціологію можна поділити на функціоналістську та конфліктологічну. З точки зору функціоналістської моделі (сюди ми відносимо, у першу чергу, роботи О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Р. Мертона, Т. Парсонса та ін.), соціальна напруженість і тим паче конфлікти являють собою аномалію, хворобу, випадковість, прикре відхилення у діяльності соціальної системи, й завдання вчених, громадськості полягає в тому, щоб своєчасно виявити, дослідити й дати рецепти розв'язання конкретної проблеми з мінімальними для суспільства втратами. З точки зору конфліктологічної моделі уявлення про соціальний порядок (К. Маркс, Г. Зіммель, М. Вебер, Л. Козер, Р. Дарендорф, Дж. Рекс, К. Боулдінг та ін.), напруженість і конфлікт – неминучий результат будь-яких соціальних змін, а суспільство – це система суперечливих соціальних взаємин, сповнена неминучої соціальної напруженості та конфліктів.

Хоча дослідження соціальної напруженості в нашій країні розпочалися порівняно недавно, проте проблеми виміру соціологічними методами рівня соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту певною мірою вже вивчалися українськими дослідниками Є. Головахою, Н. Паніною, І. Бекешкіною, В. Перебенесюком, В. Небоженком, М. Міщенком, Е. Клоєнком, Л. Бевзенком, О. Владикою, Н. Ходорівською та ін. [4–13]. Однак, в їхніх роботах мова йде, в першу чергу, про можливість дослідження лише існуючого рівня цих процесів і майже нічого не говориться про можливість їх прогнозування. Не проводився цими авторами також аналіз передбачення революційних подій у суспільстві.

Разом з тим, у сучасному світі все більше зростає інтерес до проблем передбачення, що зумовлено прагненням виявити тенденції розвитку соціальних відносин, передбачити і зважити можливі результати планових акцій у галузі внутрішньої політики й на міжнародній арені. Аргументуючи свій висновок про необхідність збільшити точність і корисність соціального прогнозування, вчені посилаються на зрослий динамізм і ускладнення соціальних процесів, підкреслюючи при цьому, що соціальні зміни значно складніші, ніж економічні. Останнім часом у багатьох країнах щодалі ширше проводиться розробка нової дисципліни – футурології, або прогностики. Впродовж короткого терміну виникло безліч прогностичних груп, комісій, інститутів. Лише в США розробкою проблем майбутнього займаються

понад 600 організацій [14, с.10]. Серед робіт російських та українських дослідників у цьому напрямі можна виділити дослідження В. Гейця, А. Гальчинського, І. Бестужева-Лади, Ю. Яковця, В. Матвієнка, В. Кузьменка, О. Романчука [14–21].

Досліджуючи питання прогнозування рівня соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту в суспільстві, не можна не враховувати роботи, присвячені проблемам конфліктології. Звичайно, це величезний пласт. Як стверджують російські дослідники А. Анцупов та А. Шпілов, соціальний конфлікт вивчають у межах одинадцяти наук, зокрема навіть таких, як мистецтвознавство і математика [22, с. 29]. Історія вивчення цих проблем ведеться ще з античних часів, а підвалини сучасної соціології конфлікту закладалися на рубежі XIX–XX ст. З середини XX ст. західна політична наука один із різновидів конфліктів – політичний конфлікт, виділяє як самостійну проблему та об'єкт дослідження. Найбільш розвинена політична конфліктологія в США, де видано близько 1500 монографій з тематики управління конфліктом [23, с. 17]. Останнім часом цікавими, як на нашу думку, серед українсько-російських досліджень політичних конфліктів та методів їх соціологічного дослідження є, зокрема, роботи А. Дмитрієва, А. Анцупова, А. Шпілова, А. Зайцева, А. Здравомислова, М. Леонова, І. Воронова, А. Гірника, А. Бобра, О. Даниленко [22–29].

Враховуючи те, що серед науковців існують різні точки зору щодо піднятих проблем, вважаємо за доцільне, перш за все, визначитися з дефініціями щодо понятійного апарату дослідження, зокрема стосовно таких понять, як “соціологічне прогнозування”, “соціальна напруженість”, “соціальний протест”, “конфлікт”, “революція”. При цьому врахуємо підхід П. Сорокіна, який ще у 1923 р. в роботі “Соціологія революції”, зважаючи на те, що вже тоді існувало багато визначень поняття “революція”, писав: “Я не збираюся добавляти до всіх цих визначень ще одне додаткове. Соціальні науки дуже вже зловживають визначеннями, частіше всього не даючи по суті нічого, окрім словесних формулювань” [30, с. 31]. Отож, просіваючи через сито сучасних наукових підходів понятійні зерна у цій царині, ми відберемо найкращі, як на нашу думку, з них і винесемо їх на розгляд.

Оскільки предметом дослідження в нашій роботі є вивчення можливостей прогнозування рівня соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту в суспільному житті за допомогою соціологічних досліджень, то почнемо саме з цього. Як на нашу думку, правими є автори енциклопедії “Соціологія”, які вважають, що соціологічне прогнозування (грец. prognosis – знання майбутнього) – це один із напрямів соціологічних досліджень, результатом яких є наукове передбачення ходу соціальних процесів, перемін у системі суспільних відносин, перетворення соціальних об'єктів та їхніх структур, динамічного розвитку соціальних систем [31, с. 795]. Одним з головних принципів прогностичної діяльності, за формулюванням засновника аналітичної психології Р. Юнга, є: “...вчасно розпізнавати суперечливі тенденції розвитку майбутнього”.

Соціологічне прогнозування являє собою:

– комплексне передбачення перетворень соціального середовища під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів;

– визначення перспектив розвитку соціальної сфери, тобто всього, що пов'язано з життєдіяльністю суспільства та є предметом соціального управління чи соціального регулювання;

– визначення соціальних наслідків прийняття тих чи інших економічних чи політичних рішень, які безпосередньо впливають на шляхи розвитку суспільства.

Виділяється два головних види прогнозів – пошукові і нормативні. До пошукових, головним чином соціологічних, прогнозів відносять такі розробки майбутнього стану соціальних процесів, систем та об'єктів, які базуються на виявленні тенденцій їх розвитку, за допомогою ретро- та інтроспективних методологій, та пролонгуванні цих тенденцій при дотриманні певних соціально-економічних і політичних умов. Якщо пошукові прогнози відповідають на запитання: що можливо, яким може бути стан соціального процесу, системи, об'єкта, то нормативні відповідають на запитання: як досягти майбутнього, яке передбачається. Оцінка ступеня достовірності пошукових і нормативних прогнозів здійснюється за допомогою соціологічної експертизи.

Соціологічне прогнозування безпосередньо чи побічно служить підвищенню ефективності соціального управління і соціального регулювання соціальних процесів. Воно набуває особливої актуальності в період системних криз і особливо в перехідні періоди розвитку суспільства, при переході від однієї форми економічних відносин до іншої; при розробці не лише так званих прогнозів-маяків, але й прогнозів-наслідків – позитивних чи негативних для життєдіяльності суспільства та окремих його сфер.

Науково обґрунтовані соціальні прогнози тісно пов'язані з передбаченням розвитку політичних подій. Такі передбачення називають політичним прогнозуванням, що охоплює спеціальні наукові дослідження політичних процесів, явищ, подій, внаслідок яких з одних, уже відомих про минуле і сьогодення даних одержують інші дані – уявлення про можливі стани прогнозованих політичних об'єктів [21, с.16].

Якщо ж говорити про понятійний апарат об'єкта нашого дослідження, то почнемо з визначення поняття “конфлікт”. Цей термін походить від латинського слова “conflictus”, що в прямому перекладі означає “зіткнення”, а в довільному – “протидія”, “протиборство”. У сучасній конфліктологічній літературі нараховується близько сімдесяти різних визначень конфлікту [32, с.103]. Усі вони мають право на існування, оскільки кожне висвітлює якусь одну чи декілька рис цього багатогранного, різноманітного, багатовимірного та мінливого феномену. Кожний автор вкладає в поняття “конфлікт” своє значення, але частіше за все під ним розуміють джерела його походження і розвитку. Ми орієнтуємося на те визначення конфлікту, яке дає енциклопедія “Соціологія”: “Соціальний конфлікт – це процес або ситуація, в якій одна із сторін перебуває в стані протистояння чи відкритої боротьби з іншою, оскільки її цілі сприймаються як такі, що вступають у протиріччя з власними” [31, с. 458]. В об'єктивному історичному процесі конфлікт як соціальне явище може бути позитивним, продуктивним та, навпаки, за певних умов – негативним, гальмуючим розвиток і деструктивним у ставленні до суб'єктів протиборства. Ось чому для тих, хто вивчає проблеми конфліктів, дуже важливо з'ясувати, як цей соціальний

порядок, складений із суперництва інтересів, прагнень різних спільнот, верств та індивідів, функціонує та видозмінюється.

Як вдало підмітив український дослідник В. Казаков, “соціальний конфлікт – це сукупність дій із подолання перешкод, які виникають у процесі взаємодії індивідів і спричинені розбіжностями між ними, а також обмеженістю наявних ресурсів; наслідками цих дій є підвищення рівня людської співпраці та зміна соціальної системи” [33, с. 165].

Під політичним конфліктом, як про це зазначено в “Політологічному енциклопедичному словнику”, вважається “зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб’єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов’язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства” [34, с. 515]. Суб’єктами політичних конфліктів виступають індивіди, малі і великі соціальні групи, формально організовані в соціально-політичні організації або в політизовані соціальні рухи. В основі політичних конфліктів лежать соціально-економічні, етнічні й політичні суперечності (об’єктивно властиві будь-якому суспільству). Особливо гострих форм політичні конфлікти набувають у кризові й перехідні періоди розвитку суспільства та людства.

Що стосується поняття “соціальна напруженість”, то в науковій літературі останніх років вельми часто його застосовують як протилежне до поняття “стабільність”. Соціальна напруженість як самостійна характеристика ступеня стабільності соціально-політичної ситуації не тотожне поняттю “соціальний конфлікт”. Якщо поняття “соціальний конфлікт” характеризує реальне, актуальне протиборство соціальних суб’єктів, то соціальна напруженість показує, наскільки високим є рівень поширеності в суспільстві настроїв протесту та якою мірою руйнівним, таким, що загрожує соціально-політичній стабільності, є цей протестний потенціал.

Соціальна напруженість – це поняття, що характеризує особливий стан суспільного життя, який вирізняється загостренням внутрішніх протиріч об’єктивного і суб’єктивного характеру, посилених у ряді випадків дією зовнішніх обставин іншого походження, наприклад, стихійними лихами, катастрофами тощо. Глибинні причини цього явища – сукупність економічних, політичних, соціальних та інших процесів, хід і направленість руху яких приводить до виникнення в суспільстві нестабільної (політичної, економічної, воєнної) чи конфліктної ситуації. Вони формують певною мірою “фон”, на якому розгортаються конкретні події. На цей фон фундаментальної напруженості нерідко накладаються дії локальних факторів, у тому числі дії ЗМІ, екстремістських і націоналістичних груп, неправильні дії місцевих властей тощо, які викликають загострення ситуації в той чи інший момент часу в різних регіонах країни.

Соціальна напруженість – це сторона, індикатор соціальної кризи, конфлікту. Вона виникає, коли кризові явища ще не проявляються у максимально розкритій формі, коли відсутнє чітко усвідомлене протистояння по лінії “ми – вони”, і зникає лише тоді, коли криза вирішена чи конфлікт вичерпаний [35, с. 14]. У широкому, загальнотеоретичному сенсі соціальну напруженість можна визначити як стан

суспільства, що характеризується наявністю того чи іншого потенціалу деструктивності або руйнування соціальної організації.

Правда, необхідно враховувати й те, що для соціальної напруженості як важливого суспільного явища притаманні не лише негативні риси. Нерідко вона може стати складовою механізму, що забезпечує динаміку розвитку суспільно-політичної системи, її адаптацію до нових умов. Соціальна напруженість у певних межах є не що інше, як тонус суспільства чи його окремих соціальних груп. Процес історичного розвитку суспільства має свої періоди напруженості і розрядки, буремних криз і цілковитого спокою чи – якщо використати термінологію Сен-Сімона – переживає зміну “органічних і критичних епох” [36, с. 661].

У політології і політичній соціології існують різноманітні підходи до визначення поняття “соціальний протест”. Що стосується політичного протесту, то, як сказано в “Політологічному енциклопедичному словнику”, – це одна з форм вияву незгоди окремої особи чи певної соціальної спільноти з панівним політичним курсом або рішенням вищих органів державної влади, а також стосовно тих чи інших соціальних явищ, політичних дій [34, с. 549].

Протест ми відносимо до активних форм конфліктної поведінки, захисту громадянами своїх інтересів від зовнішніх зазіхань. У соціально-політичному житті суспільства соціальна напруженість постає в настановах на ненасильницькі, ті, що не заборонені законом, форми соціального протесту – звернення до засобів масової інформації, збір підписів, санкціоновані мітинги та демонстрації, загроза страйком, звернення до органів влади з певними вимогами, пікетування державних установ тощо (американський дослідник Дж. Шарп ще в 1973 р. у книжці “Політика ненасильницьких дій” стверджував, що в людей, які ведуть ненасильницьку боротьбу, в розпорядженні є цілий арсенал “ненасильницької зброї”, і навів перелік 198 методів таких дій [37]), а також в орієнтаціях соціальних суб’єктів на нелегітимні, дестабілізуючі соціально-політичну ситуацію форми протестної поведінки, а саме: бойкот (відмова виконувати окремі різновиди робіт або розпорядження), несанкціоновані страйки, захоплення будівель, формування збройних угруповань, самоспалення, індивідуальні й колективні голодівки протесту, блокада магістралей та різних об’єктів, вуличні заворушення та погроми.

До основних причин, які спричиняють вірогідність масової участі населення в різних акціях соціального протесту, на думку політологів та соціологів, можна віднести такі характеристики соціальної ситуації і політичної культури населення:

- високий рівень незадоволеності населення умовами життя (насамперед – матеріально-економічними);
- посилення недовіри до офіційних структур влади й політичних лідерів;
- низький рівень політичної залученості (участі) населення в легітимних формах громадсько-політичного життя (членство в партіях, громадсько-політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, доступні контакти з представниками влади тощо);
- низький рівень політичної ефективності – відчуття людиною можливості здійснення впливу законним (легітимним) шляхом на соціальні процеси і політичні рішення, що зачіпають його безпосередні інтереси [38, с. 42–43].

Інкони протести входять до ширшого класу явищ, які називають соціальними рухами. Вони включають велику кількість людей, мобілізованих для захисту чи опору соціальним переминам, і являють собою найорганізованішу і наймасовішу форму поведінки великих груп. Соціальні революції і релігійні реформації – найяскравіші приклади соціальних рухів [36, с. 275].

Що стосується революції, то, під час проведення аналізу цього явища, завжди необхідно зважати на його багатовимірність і багатоаспектність. Так, наприклад, український політолог В. Якушик для здійснення типології революцій пропонує застосовувати 20 критеріїв класифікації [39, с. 21–23]). Ми ж, розглядаючи проблеми революції, більшою мірою будемо оцінювати її як спонтанний протест народних мас на захист демократичних прав і свобод. При цьому хочемо звернути увагу на те, що, з одного боку, нерідко така поведінка мас отримує протилежні оцінки. У більшості випадків дослідники вважають, що революція за свою мету ставить справедливий захист прав і свобод. Як підкреслює ізраїльський соціолог Ш. Ейзенштадт, такі дослідники переконані, що перемини, які відбуваються шляхом реформ, не є настільки істинними, глибокими чи достеменними, як ті, які здійснюються, завдяки революціям [40, с. 48]. Наприклад, українські автори довідника “Політологія” стверджують: “революція (від – лат. *revolutio* – поворот, зміна) – спосіб переходу від одного суспільно-політичного ладу до іншого, більш прогресивного, за допомогою активних дій самих громадян..., у всіх випадках революція – це локомотив історії, прискорювач її розвитку, тому що, рятуючи вже створені продуктивні сили від руйнування, вона водночас утворює нові, ефективні стимули їхнього швидкого росту” [41, с. 538]. Проте нерідко інші дослідники дають цим подіям зовсім іншу, протилежну оцінку. Наприклад, французький соціолог Г. Лебон характеризує революцію як найруйнівнішу форму масової поведінки протесту, як прояв масової істерії, як триумф ірраціональності [42, с. 57].

З іншого боку, треба враховувати й те, що нині науковці нерідко схиляються до думки, що хоча людським спільнотам притаманні соціальні конфлікти, інакомислення, повстання, перемини і перетворення, проте специфічне об’єднання елементів, які створюють образ справжньої революції, не є єдиним природним шляхом “істинних” перемін, а, скоріш за все, це лише один із можливих шляхів [40, с. 53]. Як на нашу думку, саме такий підхід є найприйнятнішим при спробі здійснити прогноз щодо можливостей соціологічного дослідження та прогнозування основних напрямів розв’язання проблем соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту в суспільстві.

Соціальна напруженість може бути більшою і меншою, але не всяка напруженість має своїм наслідком конфлікт. Інша справа, що всякий конфлікт має в своїй основі, коренях той чи інший різновид соціальної напруженості, з її посилення починається. Необхідно враховувати й те, що пояснення конфлікту за допомогою теорії напруженості при аналізі емпіричних ситуацій досить важке. І на це існує кілька причин: по-перше, вона не може пояснити, на якому рівні напруженості необхідно чекати конфлікту; по-друге, як емпіричні спостереження, так і здоровий глузд передбачають, що індивіди спроможні впродовж тривалого часу перебувати у напрузі, не вступаючи

при цьому в конфлікт; по-третє, так само як і інстинкти, напруження є індивідуальним станом і не може застосовуватися при поясненні колективних дій [25, с. 31]. Показники протестного потенціалу дуже суперечливі: дослідження свідчать про значну різницю між показниками можливості масових протестів і готовності брати участь у них. Іншими словами, рівень реальної участі населення в масових виступах значно нижчий рівня демонстративно заявлених намірів стосовно такої участі [43, с. 270].

Якщо говорити про причини переродження соціальної напруженості в соціальний протест, а потім до проявлення його в крайній формі – революції, то не можна виходити лише з марксистської доктрини, для якої притаманний крайній економіцизм, коли не лише революції, але й взагалі будь-яка політична боротьба зводиться виключно до економічних причин і до боротьби класів, коли заперечується інша природа суспільних конфліктів. Зокрема в роботі “Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії” стверджується: “Таким чином, принаймні для новітньої історії, доведено, що всяка політична боротьба є боротьба класова і що всяка боротьба класів за своє визволення, незважаючи на її неминуче політичну форму, – бо всяка класова боротьба є боротьба політична, – ведеться, кінець кінцем, заради визволення економічного” [44, с. 295–296].

Звичайно, багато конфліктів базується на економічній основі, у більшості випадків економічні проблеми значною мірою спричинюють масові протестні дії, в тому числі нерідко доводять до революційних виступів мас, проте дуже часто вони можуть виникати й на базі культурних відмінностей – релігійних, національних тощо. Наприклад, наприкінці 2004 р. на майдан Незалежності в Києві людей вивели не стільки економічні негаразди, як бажання відстояти демократичні права щодо свого електорального вибору.

Критикуючи К. Маркса, соціолог Дж. Дейвіс зазначав, що в історії було немало періодів, коли люди жили у найбільших злиднях, проте не повставали на знак протесту. Постійна бідність, або знедоленість, не перетворює людей на революціонерів; радше, вони терплять такі умови з відчуття приреченості або німого відчаю. Як стверджував Дж. Дейвіс, соціальний протест і сама революція найімовірніше відбуваються тоді, коли в умовах життя людей відбувається покращення. Коли життєвий рівень починає зростати, тоді зростає й рівень сподівань людей. Якщо ж після цього процес поліпшення фактичних умов життя сповільнюється, через крах своїх сподівань люди схильні до повстання [45, с. 583]. Американський історик і соціолог, один із засновників соціології революції як самостійного напрямку досліджень Л. Едвардс підкреслює: “Відчуттям, яке виступає рушійною силою революції, є надія, а не відчай” [46, с. 110].

Отож одним із центральних елементів у багатьох пояснюючих моделях конфліктів і зв’язаних з ними протестних дій виступає депривація, під якою ми розуміємо відчуття індивідами розбіжності між ціннісними експектаціями (це ті блага й умови життя, на які люди, за їх переконаннями, мають повне право претендувати) та ціннісними можливостями (це ті блага й умови життя, яких, як здається цим індивідам, вони спроможні реально досягти чи утримувати, використовуючи доступні їм соціальні засоби) [47, с. 51].

Таким чином, до протесту призводить не абсолютне знедолення, а відносне знедолення – розбіжність між способом життя, який змушені вести люди, та тими умовами, яких, на їхню думку, можна реально досягти. Теорія Дж. Дейвіса є корисною для розуміння зв'язку між революцією і сучасним суспільним та економічним розвитком. Вплив ідеалів прогресу, разом із сподіваннями на економічний розвиток, як правило, стимулюють все більші сподівання, які у випадку їх краху викликають протест. Такий протест набирає сили від поширення ідей рівності та політичної участі в демократичних процесах.

Необхідно підкреслити ще одну особливість протесту як соціального явища. Соціальне незадоволення як “живильне середовище” масового протесту завжди було, є і буде. У разі проведення модернізаційних реформ воно, скоріш, не зменшується, а зберігається. Отож, як вважають зокрема деякі російські дослідники, головна проблема полягає не в зниженні кількісного рівня соціального незадоволення будь-яким шляхом, а в зміні його якісної характеристики. Більш важливим є необхідність вирішити цю проблему так, щоб переорієнтувати масове незадоволення на виконання соціально конструктивної функції. Завдання реформаторів полягає не в тому, щоб боротися з протестними настроями в суспільстві як такими, а в тому, щоб уникнути переростання прихованого, латентного соціального незадоволення у заворушення та безпорядки, тобто відкриті дії протесту із застосуванням насилля. Для цього влада повинна дотримуватися принаймі таких умов:

1. Не обмежувати, а, навпаки, розширювати можливості соціальної адаптації, масового пристосування до умов життя, що змінюються внаслідок тих реформ, які проводяться, у тому числі за рахунок прийняття достатньо справедливих і зрозумілих з точки зору суспільства управлінських рішень.

2. Не допускати розколу еліт, вміти домовлятися з опозицією (не лише політичною, але й культурною, інтелектуальною) стосовно принципових питань розвитку країни.

3. Використовувати “мирні” акції протесту як канал зворотного зв'язку; не провокувати насильницьких дій з боку протестантів у відповідь на застосування сили представниками органів охорони правопорядку [48, с. 229].

Що стосується можливості передбачення, прогнозування соціальних протестів, зокрема, революцій, то, з одного боку, необхідно враховувати висновок Л. Едвардса, який сказав: “Неможливо кількісно визначити критичний рівень соціального незадоволення і тривожності, які знаменують перехід до патологічного стану суспільства” [46, с. 101]. Це, значною мірою, визначається як загальним підходом до проблем прогнозування розвитку соціальних явищ, який висловив американський соціолог і геополітик І. Валлерстайн: “Стріла часу неунікна, але також не передбачувана, оскільки ми постійно переживаємо біфуркації, наслідки яких завжди невизначені” [49, с. 324], так і неможливістю дуже точного передбачення такого складного, багатомірного явища, як революція. Так, П. Штомпка порівнює вивчення революцій з вивченням землетрусів. Ми можемо детально проаналізувати їх, перерахувати деякі сприятливі для них умови, але зрозуміти, що точно вони собою являють, ми ще маємо лише в майбутньому. Вчений називає чотири важливі причини, чому прогнози

щодо майбутніх революцій не просто важкі, а неможливі в принципі. Не аналізуючи інші, виділимо одну, але, на нашу думку, якнайпереконливішу з них. П. Штомпка говорить: якщо теорія спроможна передбачити революцію, то саме передбачення буде налаштовувати на дії захисників старого режиму, у яких на цей момент буде ще достатньо сил, щоб не допустити її перемоги [50, с. 388–389].

З іншого ж боку, як стверджує американський соціолог і футуролог О. Тоффлер, всі зміни, які ми переживаємо, не хаотичні й не свавільні, а утворюють насправді чітку, ясно видиму модель. Сказати, що зміни, перед якими ми стоїмо, будуть революційні, не досить. Перш ніж ми зможемо контролювати, спрямовувати їх у потрібне річище, ми повинні знайти новий спосіб, щоб їх визначити й проаналізувати. Без цього ми опинимося в безнадійному глухому куті [51, с. 21, 22].

Отож, враховуючи те, що соціальна напруженість є багатомірною за своєю природою, для її оцінки використовуються різноманітні методи виміру, наприклад, методика побудови за допомогою статистичних даних стрес-індексу (СІ), що розроблена в 1987 р. американськими вченими А. Мюррей та А. Лінскі. Російський дослідник С. Соловйов на базі порівняння суб'єктивних показників (процент тих, хто певним чином відповів на відповідні запитання анкети, яка оцінює здатність респондентів на участь в конкретних діях, що можуть привести до деструктивних змін у суспільстві) та об'єктивних показників (матеріали, отримані із статистичних довідників) пропонує вираховувати кількісну характеристику – індекс соціальної напруженості. Деякі інші дослідники схиляються до того, щоб рівень соціальної напруженості в групі, в суспільстві визначити шляхом виміру конкретного індивіда. У 1991 р. російський дослідник Є. Давидова запропонувала методику виміру соціального самопочуття, в якій шкала виміру складається з 90 тверджень, оцінки яких перетворюються на загальний індекс соціального самопочуття. В останні роки з'явилися дослідження російських учених (А. Мілехін, Ф. Бородкін, Н. Володіна), в яких соціальна напруженість пов'язується з агресією, і відповідно до такого підходу пропонується методика її виміру [52].

У вітчизняній соціології запропоновано кілька підходів до вивчення протестного потенціалу і соціальної напруженості. Широке застосування в наукових дослідженнях та в практиці соціального управління набули методики Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІССС) та Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП), розроблені Є. Головахою та Н. Паніною [53]. Активні пошуки підходів до вивчення соціальної напруженості в українському суспільстві проводить Е. Ключенко [10; 54].

Глибока економічна і соціальна криза, що сталися внаслідок розпаду Радянського Союзу, зміна звичних форм життя, масове безробіття, шалена інфляція і не виплата зарплат спрочинили те, що більшість дослідників у своїх працях висловлювали очікування у суспільстві масових протестних акцій. Проте соціально-політичні проблеми не викликали особливо масового протесту населення, яке переважно було зайняте питаннями особистого виживання.

Приблизно з 2000 р. економічна ситуація в країні почала налагоджуватися, стало поступово поліпшуватися матеріальне становище значної частини населення,

почав зростати середній клас. Це, зокрема, продемонстрував й Інтегральний індекс соціального самопочуття, який виміряється у межах моніторингу ІС НАН України. За цим виміром, значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень соціального самопочуття, 37–43 бали – середній, вищі за 43 бали – високий [55, с. 202]. У 1995 р., коли методику вимірювання соціального самопочуття вперше було включено до інструментарію моніторингу, значення ІСС-20 для населення України загалом становило 35,1 і до 2004 р. жодного разу не перевищило 36 балів (див. табл. 1). І лише в 2004 р. вперше значення індексу перевищило 37 балів, тобто пододало нижню межу, яка відокремлює людей із поганим самопочуттям від тих, хто потрапляє до категорії осіб із середнім рівнем соціального самопочуття.

Таблиця 1

Динаміка значення Інтегрального індексу соціального самопочуття населення України впродовж 1994–2005 рр.

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
ІСС-20	35,1	35,1	34,7	33,7	34,6	34,8	35,0	34,8	35,5	37,3

* За матеріалами моніторингу ІС НАН України.

Водночас моніторинг ІС НАН України зафіксував цікаву тенденцію в питаннях щодо протестних настроїв населення (див. табл. 2). З 1994 р. по 1998 р. збільшувалася частка тих, хто вважав за потрібне активно протестувати проти постійного погіршення умов життя (з 28 до 39%). Потім два роки вона скорочувалася, а з 2001 р. знову почала зростати, піднявшись у 2004 р. до 42%. З іншого боку, відсоток готовності взяти особисту участь в акціях протесту неухильно знижувався: з 35% у 1998 р. до 28% на початку 2004 р. [7, с. 148–149]. При цьому, якщо в 1998 р. частки тих, хто був готовий взяти участь в акціях протесту, і тих, хто не хотів цього робити, були однаковими – по 35%, то у 2004 р. перших стало у півтора разу менше – 28 та 48% [56, с. 19]. Хоча в кількісному вимірі й 28% готових до протесту – це багато в масштабах країни.

Таблиця 2

**Динаміка відповідей респондентів на запитання:
“Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі
заради збереження в країні порядку, миру та спокою
чи у випадках значного погіршення умов життя
виходити на вулицю з протестом?”**

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
1. Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир, спокій	44	41	35	29	29	31	36	27	34	29	34
2. Важко сказати	31,0	32,9	33,3	34,1	32,0	34,5	33,4	33,2	24,2	23,6	22,6
3. Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	23	26	32	37	38	34	31	40	42	47	42
Не відповіли	2	0,1	0,0	0,4	0,1	0,3	0,0	0,1	0,3	0,6	1

* За матеріалами моніторингу ІС НАН України.

І тут вибухнула “помаранчева революція”, причому в таких масштабах, яких ніхто й не чекав: як визнавали деякі представники опозиції, у разі масових фальсифікацій виборів владою вони розраховували щонайбільш на 200–300 тис. своїх активних прибічників на вулицях та площах м. Києва. Більш як півмільйонні “помаранчеві” маніфестації та акції, що відбулися в столиці, стали несподіванкою не тільки для політиків, а й для багатьох фахівців, які досліджували проблеми протестного потенціалу українського суспільства [57, с. 6]. Усього ж, за підрахунками соціологів, безпосередньо брали участь у “помаранчевих” подіях понад 6,6 млн. громадян, не рахуючи підлітків [58, с. 40].

Разом з тим, якщо оцінювати відповідно до вищеназваної теорії Дж. Дейвіса та Л. Едварда або до “ефекту Токвіля”, як це ще в політології інколи називають [59, с. 24], настрої переважної більшості населення країни, які виявили соціологи напередодні “помаранчевої революції”, то необхідно визнати, що революційна криза в Україні існувала. Так, упродовж 2002–2003 рр. в умовах економічного піднесення стала формуватися ситуація соціальної напруженості. У 2003 р. у межах моніторингу ІС НАН України на запитання “Які почуття у Вас переважають, коли думаєте про майбутнє України?” з десяти запропонованих респондентам відповідей найбільший відсоток набрали почуття “надії” – 59%, далі почуття “тривоги” – 47%, а за ними з відносно великим відривом інші почуття: “страху” – 23%, “розгубленості” – 20%, “інтересу” – 17% і т.д. Ці показники ще й підтверджуються відповідями респондентів на інше запитання моніторингу: “Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш-менш налагодиться чи ніякого поліпшення не відбудеться?”. Якщо впродовж 1998–2001 рр. основна маса респондентів (60–70%) була “песимістами”, бо вважала, що ніякого поліпшення не буде, то в період 2000–2004 рр. більшість становили вже “оптимісти” [60, с. 230, 231]. Отож, поза сумнівом, можна стверджувати, що якщо не панівним, то принаймні домінуючим у суспільстві було почуття надії, а другим вагомим станом серед почуттів населення – почуття тривоги. А така ситуація свідчить про формування якщо не революційної кризи, то, принаймні, соціальної напруженості. Думається, що якби можновладці більш уважно поставилися до такої тенденції, то справа до “помаранчевої революції”, можливо, й не дійшла б.

Як свідчить моніторинг ІС НАН України, у 2005 р. у зв’язку з тим, що опитування проводилося в березні (чи не найвищий пік “помаранчевої революції”), ситуація істотно змінилася. Кількість “песимістів” (тих, хто відповідав, що ніякого поліпшення в житті не відбудеться) впала з 43% у 2004 р. до 18% у 2005 р., а кількість “оптимістів” (тих, хто вважав, що життя більш-менш налагодиться) зросла у зворотному порядку – з 18 до 40%. Незважаючи на незначне зростання чисельності осіб, які відчувають почуття надії (якщо у 2003 р. таких було 59%, то у 2005 р. – 61%), відбулася також якісна зміна почуття тривоги: якщо у 2003 р. людей з таким відчуттям було 47%, то у 2005 р. – уже лише 24%. З іншого боку, воно замість раніше існуючого великого розриву зблизилося за значущістю з такими почуттями, як інтерес (22%) і впевненість (20%) [60, с. 232].

Проте, з 2006 р., зважаючи на те, що майже втричі (з 12% у 2005 р. до 35% у 2006 р.) збільшилася кількість тих, хто відчуває особисто себе у “програші” внаслідок

“помаранчевої революції” [56, с. 85], в Україні відбулося відновлення ситуації соціальної напруженості, хоча потенційно вона менш вибухонебезпечна, рівень її гостроти дещо нижчий, ніж у 2004 р. Так, значно зменшилася кількість “оптимістів”, чисельність яких хоч і перевищує рівень 2004 р., але несуттєво: у 2004 р. – 18%, у 2006 р. – 22%. Водночас збільшилася кількість “песимістів”, чисельність яких хоча і не досягла рівня 2004 р., але все-таки значна: у 2004 р. – 43%, а в 2006 р. – 35% [60, с. 233, 234]. Водночас, кількість готових узяти безпосередню участь в акціях соціального протесту у 2006 р. стала більшою порівняно з 2004 р.: якщо тоді вона становила 28%, то у 2006 р. – 31% [56, с. 19].

Про досить високий рівень протестного потенціалу населення країни свідчить і моніторинг УІСД/ЦСМ, зокрема липневе 2007 р. дослідження показало, що майже половина опитаних (44%) вважають можливими масові виступи населення на захист своїх прав, а третина населення (31%) припускає свою участь у мітингах, демонстраціях протесту [61, с. 121].

Зважаючи на те, що впродовж останніх років економічне становище країни дещо поліпшується (про це мова йшла вище), що за даними офіційної статистики пом'якшуються показники соціальної напруги (якщо на початок 2003 р. заборгованість населенню з виплат становила 3216 млн. грн., то на початок 2007 р. – 859 млн. грн., якщо у 2002 р. рівень безробіття населення за методологією МОП за місцем проживання становив 9,6%, то у 2006 р. – 6,8%, якщо у 2002 р. чисельність працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості, становила 621,9 тис. осіб, або 5,1% до загальної чисельності працівників, а в 2006 р. – 137,2 тис., або 1,2% [62, с. 192, 197, 205, 206, 210]), що, за даними моніторингу ІС НАН України, серед готових узяти участь у певних акціях протесту найбільше прихильників ринкових відносин, молоді, освіченіших людей, з вищим рівнем доходів [12, с. 161], можна говорити про те, що конкретно-протестні настрої є більшою мірою відображенням не так “деструктивності”, як “радикальності” та готовності до активного обстоювання власних прав (принаймні, на декларативному рівні).

На завершення хочемо підкреслити, що соціологія може бути важливим інструментом у вивченні впливу політичних та економічних процесів на стан соціальної напруженості в суспільстві та потенціал соціального протесту. Звичайно, неможливо за допомогою її методів достеменно назвати конкретну дату і місце протестних акцій, розгортання чи непереростання їх у революційні події (хоча і тут соціологія має значні досягнення), однак певні тенденції в настроях населення, соціальній напруженості в суспільстві, його готовності до протесту соціологія може й має вивчати. Як правомірно підкреслював відомий американський соціолог Р. Коллінз, “На макрорівні нам відомі деякі вирішальні ознаки, які роблять революції передбачуваними” [63, с. 50].

Хоча, звичайно, важко не погоджуватися й з висновками інших дослідників, які стверджують: “Майбутнє належить Богові, й лише Він відкриває його за надзвичайних обставин” [64, с. 44]. Поте людина тому й залишається людиною, що постійно прагне передбачити можливі наслідки своєї діяльності.

Це особливо важливо для країн, де відбуваються трансформації в суспільному, економічному житті. Ото ж для України впровадження моніторингу, який би постійно,

не рідше як раз на півроку (весною і восени) вивчав би, як хід політичних та соціально-економічних процесів впливає на стан соціальної напруженості в суспільстві, готовність його до різних форм протесту є нагальною необхідністю. Був би він раніше, можливо, нам не довелося б пережити буремних подій кінця 2004 р.

1. *Лукач У.* Поступ. Конфлікт. Насилля // Віче.- 2006. – № 11–12. – С. 36–39.
2. *Сорокин П.* Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Пер. с англ., коммент. и ст. В.В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 2000. – 1056 с.
3. *Щербак Ю.* Чи можна звести міст над прірвою // День. – 2007. – 21 кв.
4. *Головаха Е. И., Панина Н. В.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
5. *Головаха Є.І., Панина Н.В.* Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності (соціол. моніторинг та коментар науковців) / За ред д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 662 с. – С.188–200.
6. *Перебенесюк В. П., Бекешкіна І. Е.* Соціальні конфлікти і молодь. – К.: Наук. думка, 1994. – 108 с.
7. *Бекешкіна І.* Протестні настрої помаранчевої революції // Соціальні виміри суспільства. Вип. 8.- К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 325 с. – С.144–155.
8. *Небоженко В.С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К., 1994. – 64 с.
9. *Мищенко М.Д.* Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу. – К.: НІСД, 1995. – 43 с.
10. *Клюєнко Е.* Методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5. – С. 41–55.
11. *Бевзенко Л.* Помаранчева революція як соціальна біфуркація // Укр. суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с. – С. 22–32.
12. *Владико О.* Готовність населення України до соціального протесту // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с. – С. 151–161.
13. *Ходорівська Н.* Протестні наміри громадян України у світлі виборів – 2004 // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с. – С.140–150.
14. *Матвієнко В.Я.* Прогностика. – К.: Укр. пропілеї, 2000. – 484 с.
15. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. – 1008 с.
16. *Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004–2015 роки) “Шляхом Європейської інтеграції”* / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

17. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007.- Т.1: Економіка знань – модернізаційний проект України. – 544 с.
18. Прогнозирование в социологических исследованиях: Метод. проблемы / Отв. ред. И.В. Бестужев-Лада. – М.: “Мысль”, 1978. – 272 с.
19. Яковец Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
20. Кузьменко В.Л., Романчук О.К. На порозі Надцивілізації: системний аналіз актуальних проблем сучасності, соціальне прогнозування та футурологія. – Львів: Універсам, 2001. – 152 с.
21. Горбатенко В.П., Бутовська І.О. Політичне прогнозування: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2005. – 152 с.
22. Анципов А.Я., Шитилов А.И. Конфликтология: Учеб. для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 551 с.
23. Воронов І. Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і соціальної злагоди: Моногр. – К.: Генеза, 2005. – 320 с.
24. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учеб. пособие. – М.: Альфа-М, 2003. – 336 с.
25. Зайцев А.К. Социальный конфликт. – М.: Academia, 2000. – 464 с.
26. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 317 с.
27. Леонов Н.И. Конфликты и конфликтное поведение. Методы изучения: Учеб. пособие. – СПб: Питер, 2005. – 240 с.
28. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження: Навчальний посіб. Вид. 2-е. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 172 с.
29. Даниленко О.А. Социологическое измерение конфликта. – Х.: Издательский центр Харьк. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2003. – 242 с.
30. Сорокин П.А. Социология революции. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, РОССПЭН, 2005. – 704 с.
31. Социология: Энциклопедия. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
32. Картунов О., Маруховська О. І спокій тільки сниться // Політ. менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 102–111.
33. Казаков В. Соціальний конфлікт: проблеми визначення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 156–166.
34. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
35. Рукавишников В.О. Пик напряженности под знаком белого коня // Социол. исследования. – 1990. – № 10. – С. 12–25.
36. Завалько Г.А. Понятие “революция” в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: КомКнига, 2005. – 320 с.
37. Дж. Шарп. Политика ненасильственных действий // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/198_Met.php
38. Панина Н.В. Готовность населения к различным формам социального протеста // Политическая культура населения Украины: Результаты социол. исслед. – К.: Наук. думка, 1993. – 135 с.
39. Якушик В. Українська революція 2004-2005 років. Спроба теорем. аналізу // Політ. менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 19–36.
40. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В.Гордона под ред. Б.С.Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
41. Політологія: Довідник / М.І. Обушний, А.А. Коваленко, О.І. Ткач; За ред. М.І. Обушного. – К.: Довіра, 2004. – 599 с.
42. Лебон Г. Соціалізм. Демократія. Натовп // Філософ. і соціол. думка. – 1991. – № 5. – С. 51–68.
43. Добренчиков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. – Т.VI: Социальные деформации. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 1074 с.
44. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. – К.: Вид. політ. л-ри України, 1964. – Т. 21. – С. 257–302.

45. *Гіденс Е.* Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
46. *Едвардс Э.* Естественная история революции // Социол. журнал. – 2005. – № 1. – С. 101–131.
47. *Гарр Т.Р.* Почему люди бунтуют. – СПб.: Питер, 2005. – 461 с.
48. *Кинсбургский А.В.* Потенциал массового протеста и социальная база поддержки (к вопросу о перспективах российских реформ) // Россия реформирующаяся: Ежегодник – 2005 / Отв. Ред. Л.М. Дробизева. – М.: Ин-т социологии РАН, 2006. – С. 214–230.
49. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
50. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
51. *Торфлер Е.* Третья хвиля / 3 англ. пер. А. Євса. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – 480 с.
52. *Ворошица Н.* Критический анализ известных способов измерения социальной напряженности // Актуальные проблемы современной социологии: В 2 ч. Ч. 1.: Сб. ст. аспирантов / Редкол.: В.И.Добренков (председатель), Г.Н.Бутырин (зам. предс.) и др. – М.: МАКС Пресс, 2001. – С.100–108.
53. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1997. – 64 с.;
54. *Клюенко Э.* Измерение потенциала протеста и социальной напряженности: применение методических подходов Лайкерта и Терстоуна для конструирования интегральных количественных показателей // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 89–100.
55. *Головаха Е., Панина Н.* Динаміка соціального самопочуття населення України: 1995–2006 // Укр. суспільство 1992–2006: Соціол. моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 201–210.
56. *Панина Н.* Українське суспільство 1992-2006: соціол. моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 94 с.
57. *Степаненко В.* Революція як констеляція: національні особливості громадянської активності // Укр. суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 4–21.
58. *Бекешикіна І.* Постреволюційні зміни суспільної свідомості й нові проблеми розбудови демократії та громадянського суспільства в Україні // Укр. суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 39–48.
59. *Рукавишников В.О.* Пик напряженности под знаком белого коня // Социол. исследования. – 1990. – № 10. – С. 12–25.
60. *Казаков В.* Україна – 2006: ситуація соціальної напруженості? // Укр. суспільство 1992–2006: Соціол. моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 228–234.
61. *Балакірева О.М., Дмитрук Д.А.* Політична ситуація у дзеркалі громадської думки: липень 2007 р. // Укр. соціум. – 2007. – № 4. – С.119–128.
62. Соціальні індикатори рівня життя населення: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2007. – 231 с.
63. *Коллинз Р.* Социология: наука или антинаука? // Теория общества: Сб. / Пер. с нем., англ. – М.: “КАНОН-пресс-Ц”, “Кучково поле”, 1999. – С. 37–72.
64. *Горбатенко В.* Поетапний цикл здійснення прогнозів // Політ. менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 37–44.